

Niet storen?

Zielzorg bij justitie in *borderline times*

Redactie:

Theo W.A. de Wit, Reijer J. de Vries en Niels den Toom

Afbeelding omslag: Vik Muniz, Wheat field with cypresses. After van Gogh (Pictures of Magazines 2, 2011).

Deel 11 uit de Publicatiereeks van het Centrum voor Justitiepastaat
Tilburg/Amsterdam

ISBN: 9789462405127

Dit boek is een uitgave van:

Wolf Legal Publishers (WLP)

Postbus 31051

6503 CB Nijmegen

Tel: 0135821366

E-Mail: info@wolfpublishers.nl

www.wolfpublishers.com

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De bij toepassing van artikel 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW te Amstelveen. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van artikel 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

Inhoudsopgave

Inleiding: geestelijke verzorging in <i>borderline times</i>	1
Theo W.A. de Wit & Reijer J. de Vries	
Thema: <i>Zielzorg in borderline times</i>	
Als je iets wilt dat je nooit had, moet je iets doen wat je nooit hebt gedaan	7
P.J. Ferhagen	
Vreemdelingen en priesters. Stefan Paas in detentie	17
Sake Stoppels	
'Getuigen van Jezus' - een pastorale bijsluiter	31
Reijer J. de Vries	
De mogelijkheid van de ziel	49
<i>Een pleidooi voor herstelgerichte detentie</i>	
Niels den Toom	
'Ík heb geen wanen, hij zal ze hebben!'	65
<i>Geestelijke verzorging aan mensen met een stoornis</i>	
Cees van Veelen	
Overig	
Samenleven in geschonken vrijheid	71
<i>Hoe geloofsgemeenschappen in de nazorg de verbinding met ex-gedetineerden kunnen versterken.</i>	
Reijer J. de Vries	
Detentie als tijd en plaats van het geheim	85
Toine van den Hoogen	
'When the tickets to the future are no longer valid'	91
<i>A reflection on hope for 'criminals'</i>	
Theo W.A. de Wit	
Auteurs	103

Inleiding: geestelijke verzorging in *borderline times*

Theo W.A. de Wit en Reijer J. de Vries

Terwijl de rooms-katholieke studiedagen afgelopen jaar in het teken stonden van een 'sterkte-zwakteanalyse' van de werkzaamheden van geestelijk verzorgers en van de opvolging van Jan van Lieverloo als hoofdaalmoezenier door Ryan van Eijk, kozen hun protestante collega's ervoor, de studiedagen te wijden aan een vandaag breed besproken thema: de 'boosheid' die we 'zowel bij ingeslotenen, bij onszelf en in de maatschappij vinden'.

Als uitgangspunt daarbij is het boek *Borderline Times. Het einde van de normaliteit* (2012) van de Belgische psychiater Dirk De Wachter genomen. Daarbij werd het vermoeden uitgesproken dat justitiepredikanten in hun dagelijks werk vermoedelijk veel zullen herkennen van de in dat boek geboden diagnoses, zoals verlies van vertrouwen en van identiteit. Hoe kunnen we gedetineerden beter verstaan in het licht van De Wachters analyse? Tegelijkertijd wilden de justitiepredikanten niet voorbij gaan aan de viering van 500 jaar Reformatie: kan die erfenis onze identiteit vandaag versterken, nu wij ervaren dat wij in de context van de justitiële inrichting 'steeds meer als vreemdeling worden gezien'? Protestantse geestelijk verzorgers zochten dus op die studiedagen ook naar *empowerment*, om hun werk zowel geloofwaardig als realistisch te kunnen blijven uitoefenen.

Binnen het kader van deze vraagstelling gaat Pieter Verhagen in zijn bijdrage – de uitwerking van zijn lezing op 24 april te Elspeek – in op twee thema's: de vele veranderingen in de samenleving, waaronder die van de rol van religie, en welke invloed de marginalisering van religie heeft op het gezag van de professionele geestelijk verzorger. Verhagen gaat hierbij uit van De Wachters diagnose van de samenleving als *borderline tijd*. In deze crisistijd probeert de mens zich opnieuw uit te vinden. Religie lijkt te verdwijnen, en Verhagen vraagt zich af welke gevolgen dit voor de criminaliteit heeft. Toch is de rol van religie naar zijn idee niet uitgespeeld, deze verandert eerder mee met de meer seculiere waarden van zelfexpressie en subjectieve beleving.

Een van de waarden die je ziet verschuiven is die van autoriteit. Verhagen stelt dat autoriteit door het wegvallen van zoiets als een 'hoogste goed' is verzwakt, en daarmee is de vraag naar onze identiteit op een nieuwe wijze gesteld. Waaraan kan de professional zijn gezag eigenlijk nog ontlenen? Toch aan het Woord van God? Ja, stelt Verhagen, mits de Bijbel gelezen wordt als prototypische tekst, een grondmodel voor geloof en leven dat door mensen getest moet worden. En mits die tekst onder het gezag van de liefde wordt geïnterpreteerd. Die liefde is dermate transformerend dat ze een voldoende basis is om onszelf telkens opnieuw uit te vinden.

Wat is de protestantse missie in de door De Wachter geschetste, verbrokkelde en op drift geraakte samenleving? Die vraag werd voorgelegd

aan spreker Sake Stoppels. Stoppels neemt het in 2015 verschenen boek *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke samenleving* van Stefan Paas tot uitgangspunt. Paas richt zich vooral op de christelijke gemeente en haar missionaire roeping, maar het boek is niet eenkenig. Ook buiten de muren van de (lokale) kerk biedt het boek stof tot nadenken. Centraal in Stoppels' artikel staat de vraag waar en hoe het boek van Paas raakt aan de wereld van het justitiepastoraat. De auteur bespreekt de twee kernbegrippen in het boek – 'vreemdelingen' en 'priesters' – maar doet dat binnen het bredere missionaire kader van Paas' opvatting over de missionaire kerk. Paas stelt dat 'zending' pas tot zijn doel komt wanneer mensen worden uitgenodigd een respons te geven op het evangelie in Jezus Christus. Dat staat op gespannen voet met de hermeneutische openheid en gastvrijheid jegens de ander die gangbaar is binnen de veelkleurige wereld van de gevangenis.

De auteur stelt de vraag in hoeverre de uitnodiging aan mensen om zich fundamenteel met Jezus Christus te verbinden waarachtige dienst is, mogelijk zelfs de meest fundamentele dienst (*diakonia*) die er vanuit de kerk kan worden verricht. Aansluitend bespreekt hij de betekenis van Paas' beide kernconcepten voor het justitiepastoraat. Tot slot staat hij stil bij de verbinding van een belangrijk, maar vaak onderbelicht gebleven element in het boek – het 'oordeel Gods' – met de wereld van justitie en justitiepastoraat waarin (ver)oordelen een belangrijke plaats heeft.

Reijer de Vries schreef na de studiedagen een 'pastorale bijsluiters' bij de lezing van Stoppels en de warme ontvangst daarvan door de justitiepredikanten. Hij verbaast zich erover dat er tijdens de studiedagen geen kritische vragen gesteld zijn bij het uitdagende voorstel van Stoppels om gedetineerden uit te nodigen 'zich te verbinden met Jezus'. Het 'getuigen' is immers in de pastorale theorie niet onweersproken gebleven. Hij giet zijn reflectie in de vorm van een 'bijsluiters' zoals die bij geneesmiddelen wordt gegeven. Allereerst overweegt hij vier mogelijke verklaringen voor deze instemmende reacties, vanuit vier verschillende perspectieven die te maken hebben met de maatschappelijke context en met ontwikkelingen in het beroep van de justitiepastor. Vervolgens brengt hij de verschillen tussen 'evangelisatie' en 'zielzorg' in kaart. Dat doet hij door stil te staan bij de onderscheiden context, de doelen, het publiek, de beroepsrol en de (communicatieve) werkwijze van beide activiteiten.

Met zijn analyse maakt hij duidelijk dat zich spanningen kunnen voordoen als het 'geneesmiddel' van het getuigen uit de evangelisatie wordt toegepast in de zielzorg. Hij meent dat dan voorzichtigheid geboden is om 'bijwerkingen' voor de pastorale relatie te voorkomen. Die voorzichtigheid maakt hij tot slot concreet door met het oog op het pastorale handelen zes criteria te formuleren die bedoeld zijn om de pastorale relatie 'gezonder' te houden. Hij concludeert dat het in acht nemen van zulke criteria de justitiepredikant de ruimte biedt om vrijmoedig de mogelijkheden af te tasten voor het ter sprake brengen van het geloof bij ingeslotenen.

Niels den Toom verkent in zijn artikel de vraag of een nadruk op het zelf en op de zelfredzaamheid van gedetineerden bevorderlijk is voor herstel van gedetineerden. Hij problematiseert het vanzelfsprekende gebruik van het 'autonome zelf' door in gesprek te gaan met stemmen uit de neurowetenschap en de theologie. Van hieruit pleit hij voor een paradoxaal zelf, waarvoor hij inzichten ontleent aan Paul Ricoeur en Gerard Visser. Toch lijkt ook dit paradoxale zelf niet voldoende voor herstel, omdat dit zelf het individu terugwerpt op zichzelf. Daarom pleit Den Toom voor een herwaardering van de ziel. Dit begrip omsluit namelijk zowel de productiviteit als de ontvankelijkheid, twee essentiële momenten voor herstel. Zo opent de ziel een ruimte van mogelijkheden. Den Toom sluit af door enkele concrete handvatten te bieden voor geestelijk verzorgers die als zielzorgers werken met gedetineerden.

Geestelijk Verzorger Cees van Veelen verzorgde op 1 juni 2017 samen met zijn collega Brigit Kerkhof twee workshops op een mede door het Centrum voor Justitiepastoraat georganiseerd congres in Utrecht over een thema dat verwant is aan het thema van de protestantse studiedagen: 'Stoornis en strafrecht'. Hoe geef je geestelijke verzorging vorm aan mensen met een stoornis? - dat was de vraag tijdens de workshop. Hij gunt ons in zijn tot artikel uitgewerkte bijdrage een uniek en bij tijd en wijle ook enigszins hilarisch kijkje in de keuken van de pastorale begeleiding van verwarde gedetineerden.

De rest van de bijdragen in deze bundel vallen buiten het thema. In zijn uitgewerkte lezing, gehouden tijdens de ontmoetingsdag van Kerken met Stip (voorjaar 2017), maakt Reijer J. de Vries de balans op van drie jaar onderzoek in het kader van het CJP project 'Religieus geïnspireerde nazorg aan ex-gedetineerden'. Hij laat op basis van de onderzoeksresultaten zien hoe kerken met stip in de nazorg de verbinding met ex-gedetineerden kunnen versterken door aandacht te besteden aan drie thema's: hoe geloofsgemeenschappen meer een inclusieve, spirituele en lerende kerk kunnen worden. Bij enkele thema's reikt hij kerken met stip een zelftest aan om na te gaan waar verbeteringen mogelijk zijn. Bij het thema van de inclusiviteit komt het erop aan dat ex-gedetineerden in de geloofsgemeenschap erkenning ervaren. Daarvoor is het van belang dat de sociale samenstelling van de geloofsgemeenschap diversiteit laat zien en dat in het taalgebruik te merken valt dat er een wisselwerking is tussen de kerkleden en de ex-gedetineerden. Bij de spiritualiteit is het nodig dat geloofsgemeenschappen het belang van Bijbelverhalen en rituelen voor ex-gedetineerden erkennen. En dat ze vervolgens bereid zijn om daarmee rekening te houden door de zondagse eredienst toegankelijker te maken qua inhoud en vormgeving. En ook door in de doordeweekse ontmoetingen uitdrukkelijker de geloofsbeleving ter sprake te brengen. Als laatste gaat De Vries in op de vraag hoe de geloofsgemeenschap meer een lerende kerk kan zijn door op drie niveaus de communicatie te verbeteren. Daarbij wijst hij eerst op het samenleven met gevangenen als bestaansvoorwaarde van de kerk. Vervolgens bespreekt hij de noodzaak om de communicatie binnen de geloofsgemeen-

schap te verbeteren over wat de vrijwilligers doen en ervaren in de zorg en nazorg aan (ex-)gedetineerden. Als derde noemt hij het belang van meer communicatie tussen de verschillende partners in het nazorgnetwerk. Tot slot laat hij zien hoe de drie besproken thema's met elkaar samenhangen.

Eerder dit jaar verscheen in de publicatiereeks van het CJP *Onze manier van straffen*,¹ een bundel met zes essays van rooms-katholieke en protestantse geestelijk verzorgers bij justitie. De titel verwijst niet zoals wel verondersteld is naar een alternatieve of 'utopische' wijze van straffen (zoals geestelijk verzorgers die zich voorstellen), maar bedoelt er juist op te wijzen dat (ook) geestelijk verzorgers die met gedetineerden werken deel uitmaken van ons strafstelsel, dat in een land als Nederland min of meer op steun van een democratische meerderheid kan rekenen. Wie de essays overziet, constateert dat hier zes auteurs aan het woord zijn die vanuit een intiem en vaak langdurig contact met de detentiewerkelijkheid evenzovele dimensies van de gevangenisstraf als geleefde ervaring beschrijven. De bundel werd ten doop gehouden in de tbs-kliniek te Nijmegen, in aanwezigheid van directieleden, behandelaars en ook een aantal bewoners. Theoloog Toine van den Hoogen vertelde daar over zijn leeservaring van het boek, waarbij hij zijn uitgangspunt nam bij de dichter Gerrit Achterberg, zelf ooit bewoner van de door dr. Pompe gestichte tbs-kliniek.

Begin dit jaar hield de *International Commission of Catholic Pastoral Care* (ICPPC) zijn driejaarlijkse (Engels- Frans- en Spaanstalige) conferentie, ditmaal in Panama. Theo de Wit was daar een van de sprekers, die van de organisatie de volgende, pittige vraag kregen voorgelegd. In het Lukas-evangelie – en alleen dáár – wordt een onderscheid gemaakt tussen de twee samen met Jezus gekruisigde en gestorven misdadigers. Een van de twee wordt volgens Lukas 23: 39-43 alsnog gered: 'Ik verzeker je: nog vandaag zul je met mij in het paradijs zijn' zegt Jezus tegen hem. Over het lot van de andere misdadiger, die Jezus aan het kruis bespotten ('Red jezelf dan en ons erbij') vernemen we niets. Is er voor hem nog hoop? Geconfronteerd met die vraag gaat De Wit vervolgens op zoek naar de actuele betekenis van het begrip 'hoop' als een filosofische en theologische deugd, en stuit hij om te beginnen op een goede omschrijving van hoop in een tekst van de filosoof Bruno Latour na de verkiezing van Donald Trump. Van hoop in de pregnante zin kan men spreken wanneer 'de toegangskartjes naar de toekomst' voor ons hun geldigheid hebben verloren en wij niettemin blijven verlangen naar zin en betekenis. Deze betekenis van hoop vindt men ook in de christelijke 'theologische' deugden geloof, hoop en liefde: ze worden eerder ontvangen dan verworven, en ze verbreken de band met calculerend optimisme. Verrassend is dat de niet-gelovige filosoof en literatuurwetenschapper Terry Eagleton juist hierbij aansluit in zijn boek *Hope without optimism* (2015). Alleen wanneer je een situatie als 'kritiek' beoordeelt en dus breekt met een

¹ Theo W.A. de Wit, Reijer J. de Vries & Niels den Toom (red.), *Onze manier van straffen. Essays van geestelijk verzorgers bij justitie*, Wolf Legal Publishers: Nijmegen, 2017.

INLEIDING

vanzelfsprekend vooruitgangsoptimisme, kom je tot de erkenning dat er werkelijke verandering nodig is. In theologische termen: 'verlossing' is iets anders dan 'emancipatie'. Verlossing houdt ook verband met de ervaring van 'onteigening' en agonie die de toekomst ontdoet van garanties. De Wit brengt deze betekenis van hoop vervolgens in verband met de deugd van de barmhartigheid die een antwoord is op de ervaring van de eindigheid van het goede – een ervaring die elke justitiepastor vermoedelijk kent. Hij verwijst ook naar de duisternis die inviel en 'drie uur aanhield' vlak voordat Jezus de geest gaf, en constateert ten slotte dat wij, uitgaande van de in zijn bijdrage ontwikkelde betekenis van hoop, geen instrumenten in handen hebben om de tweede misdadiger definitief te veroordelen.